

“MAKTABGACHA YOSHDAGI AUTIZM ELEMENTLARI BO'LGAN BOLALARDA UCHROVCHI SENSOR INTEGRATSIYA BUZILISHLARI, ULARNI ERTA ANIQLASH VA TASHXISLASHNING USTUVOR YO'NALISHLARI”

Xudayarova Dilnoza Mirvali qizi

“Yangi asr” universiteti o'qituvchisi

e-mail: anismat97@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13933339>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 05- Oktyabr 2024 yil

Ma'qullandi: 10- Oktyabr 2024 yil

Nashr qilindi: 15- Oktyabr 2024 yil

KEY WORDS

sensor integratsiya, erta tashxis, autizm spektrida buzilishi bo'lgan bolalar, taktil tizim, vestibulyar tizim, proprioretseptiv tizim.

ABSTRACT

Ushbu maqola maktabgacha yoshdagi autizm elementlari bo'lgan bolalarda uchraydigan sensor integratsiya buzilishlarini erta aniqlash va tashxislash masalalariga bag'ishlanadi. Sensor integratsiya buzilishlarini erta aniqlashning muhimligi, baholash metodikalari, diagnostik testlar va bolalar bilan ishlashda logopedik va pedagogik metodikalarni tanlash usullari ko'rib chiqiladi.

Sensor integratsiya buzilishlarini erta aniqlash bolaning keyingi rivojlanish bosqichlarida to'g'ri yondashuvlar va maxsus pedagogik-amaliy dasturlarni ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi. Erta diagnostika bu bolalarga to'g'ri davolash rejimini tanlashga yordam beradi va ularning ijtimoiy va kognitiv rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi (Case-Smith & Arbesman, 2008).

Autizm spektrida buzilishi bo'lgan bolalarda sensor integratsiya buzilishlarini erta aniqlash ularning asosiy simptomlari va muloqot qobiliyatlarini baholash orqali amalga oshiriladi. Erta bosqichda sezgi buzilishlarini aniqlash bola hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi, chunki ularni erta aniqlash orqali pedagogik va terapevtik yondashuvlarni mos ravishda tuzish mumkin bo'ladi.

1. Sensor integratsiya buzilishlarini tashxislashning usullari va baholash metodikalari. Sensor integratsiya buzilishlarini aniqlashda bir qator diagnostik metodlar va testlardan foydalaniladi. Ushbu testlar bolaning turli sezgi tizimlari orqali stimullarga qanday javob berishini baholashga yordam beradi. Quyida eng samarali testlar keltiriladi.

1.1 Testlar va ularning qo'llanilishi

1-jadval

Test nomi	Qamrab olinadigan sezgi tizimlari	Baholash mezonlari	Natijani talqin qilish
Sensor Profil (Dunn, 1999)	Taktil, eshituv, ko'ruv, proprioseptiv, vestibulyar tizimlar	Bola qanday qilib sezgilarga javob beradi, harakatlarning mosligi va reaksiya vaqtini o'rganadi	Normaga mos kelmaslik darajasi autizm spektrida sezgi buzilishlarini ko'rsatishi mumkin
Sensor jarayonlar o'lchovi testi The Sensory Processing Measure (SPM)	Vestibulyar va proprioseptiv tizimlar	Bola qanday qilib harakatlarni boshqaradi va muvofiqlashtiradi	Buzilish darajasi bola harakatlarida disfunktsiyani ko'rsatishi mumkin
Bolalik autizmi o'lchov shkalasi Childhood Autism Rating Scale (CARS)	Ijtimoiy aloqalar, sezgi qobiliyatlari	Bolaning sezgi tizimlaridan keladigan ma'lumotlarni qayta ishlash qobiliyatlarini o'rganadi	Yuqori ball autizm va sensor integratsiya buzilishlarini ko'rsatadi

Yuqorida keltirilgan testlar bolalar bilan ishlashda sezgi integratsiyasidagi buzilishlarni aniqlashda keng qo'llaniladi. Ushbu testlar orqali olingan natijalar logopedlar va pedagoglar uchun individual terapiya rejalarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

1.2. Baholash mezonlari

Har bir test uchun aniq baholash mezonlari mavjud bo'lib, ular asosida bola sezgi stimullariga qanday javob berishi aniqlanadi. Baholash natijalari quyidagicha talqin qilinishi mumkin:

- **Normal ko'rsatkichlar:** Bola sezgi stimullariga mos ravishda javob beradi, sezgi tizimlari o'zaro mos ishlaydi.

- **O'rtacha buzilishlar:** Ba'zi sezgi tizimlarida qiyinchiliklar kuzatiladi, lekin ular ijtimoiy aloqalarga va muloqotga jiddiy ta'sir qilmaydi.

- **Og'ir buzilishlar:** Bolada sezgi tizimlari o'rtasida jiddiy nomuvofiqliklar mavjud bo'lib, bu muloqot, ijtimoiy aloqalar va umumiy rivojlanish jarayoniga jiddiy to'sqinlik qiladi (Tomchek & Dunn, 2007).

2. 1. Muloqot ko'nikmalarini shakllanganlik darajasini tashxislash metodikalari

ASB bo'lgan bolalarda muloqot ko'nikmalarini aniqlash va baholashda ko'p yillik tajribaga asoslangan bir nechta metodikalar qo'llaniladi. Quyida asosiy metodikalardan bir nechtasi keltirilgan:

2.1. Muloqot ko'nikmalarini baholash testi

Ushbu test bolaning muloqot qobiliyatlarini baholash uchun tavsiya etiladi va u asosiy ijtimoiy aloqalarning qanday darajada shakllanganligini o'lchaydi:

- **Verbal muloqot:** Bola qanday so'zlar va iboralarni ishlatadi?
- **Noverbal muloqot:** Mimika, imo-ishoralar, ko'z bilan aloqa qanchalik rivojlangan?
- **O'zaro aloqa:** Bola atrofdagi odamlar bilan qanday muloqotga kirishadi?

Baholash **5 ballik tizim**da amalga oshiriladi:

- 1 ball: Muloqot qobiliyatlari umuman rivojlanmagan.
- 2 ball: Juda cheklangan darajada muloqot.
- 3 ball: O'rtacha darajada muloqot qobiliyati, lekin qiyinchiliklar mavjud.
- 4 ball: Muloqot qobiliyati deyarli shakllangan, lekin kamchiliklar mavjud.
- 5 ball: Muloqot to'liq shakllangan, mos keladigan muloqot imkoniyatlari mavjud.

2.2. ADOS (Autism Diagnostic Observation Schedule) testi

ADOS testi autizm spektri bo'lgan bolalarni baholashda keng qo'llaniladi. Bu test bolaning ijtimoiy muloqot va o'zaro munosabatlarini baholaydi. Unda bolaga turli muloqot vaziyatlari taklif etiladi va uning qobiliyati nazorat qilinadi.

Test quyidagi yo'nalishlarni baholaydi:

- Ko'z bilan muloqot.
- Og'zaki va noog'zaki javoblar.
- O'yin va xatti-harakatlar.

2.3. CHAT (Checklist for Autism in Toddlers) testi

Bu metod 18-24 oylik bolalar uchun mo'ljallangan va ularning ijtimoiy muloqot va diqqatini baholash uchun ishlatiladi. Testda bola quyidagi vazifalarni bajarishi kerak:

- O'yinchoqni ko'rsatish.
- Ko'z bilan muloqot o'rnatish.
- Buyruqlarga javob berish.

Baholash mezonlari:

- 3 ta asosiy indikator mavjud: ijtimoiy qiziqish, taktil reaksiya, noverbal muloqot.
- Har bir indikator bo'yicha 0-2 balli tizimda baholanadi (0: qobiliyat mavjud emas, 2: qobiliyat to'liq shakllangan).

3. Sensor integratsiya texnologiyalaridan foydalanilgan logopedik mashg'ulotlar

3.1. Mashg'ulot tashkil etishning umumiy prinsiplari

Autizmli bolalar uchun logopedik mashg'ulotlarda sensor integratsiya texnologiyalaridan foydalanish quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi:

• **Individual yondashuv:** Har bir bolaning sezgi ehtiyojlarini hisobga olgan holda individual dastur tuzish.

• **Rag'batlantiruvchi o'yinlar:** Logopedik mashg'ulotlar jarayonida o'yinlardan foydalanish orqali bola sensor stimullarga javob berishga o'rganadi.

• **Muvofiqlashtirilgan mashqlar:** Har bir mashg'ulot davomida taktil, vestibulyar va eshituv stimulyatsiyaga e'tibor qaratiladi.

3.2. Logopedik mashg'ulot jadvali

Quyida 6 haftalik sensor integratsiya texnologiyalari asosida olib boriladigan logopedik mashg'ulot jadvali keltirilgan.

2-jadval

Hafta	Mashg'ulotning mazmuni	Texnologiyalar	Maqsad
1-hafta	Taktil sezgilarni rivojlantirish	Taktil o'yinchoqlar	Teginish sezgilari orqali o'zaro aloqani mustahkamlash
2-hafta	Ko'ruv sezgilarni kuchaytirish	Rangli kartochkalar	Rang va shakllar yordamida idrokni kuchaytirish
3-hafta	Eshituv mashg'ulotlar	Tovushli o'yinlar	Eshitish va tovushlarga javob berish ko'nikmalarini rivojlantirish
4-hafta	Vestibulyar tizimni rivojlantirish	Balans mashqlari	Muvozanat va harakatlarni boshqarish qobiliyatini rivojlantirish
5-hafta	Proprioseptiv mashg'ulotlar	Harakatli o'yinlar	Tana sezgilarini rivojlantirish
6-hafta	Umumiy sensor integratsiya mashg'uloti	Turli xil sensor o'yinlar	Muloqot va sensor sezgilarning umumiy rivojlanishi

Baholash mezonlari va metodikalar

3-jadval

Muloqot ko'nikmalari	Ballar	Baholash mezonlari
Ko'z bilan muloqot	1-5 ball	Ko'z bilan aloqa qilish qobiliyati va uni o'rnatish chastotasi.
Og'zaki muloqot	1-5 ball	So'zlarni to'g'ri ishlatish va gap tuzish qobiliyati.
Ijtimoiy o'zaro aloqa	1-5 ball	Ijtimoiy signallarga javob berish qobiliyati.
Imo-ishora va tana tili	1-5 ball	Noverbal muloqot (imo-ishora, tana holati, mimika) ko'nikmalari.
Sensor sezgilarni idrok qilish	1-5 ball	Sensor stimullarga nisbatan mos javob berish qobiliyati (taktil, eshituv, ko'ruv va boshqalar).

Natija: Bu jadval orqali bolaning sezgi tizimlarining qanchalik rivojlanganligi va ularning muloqot qilish qobiliyatlariga qanday ta'sir qilayotganligi aniq ko'rinadi. Har bir bola uchun mos mashg'ulotlarni tanlash ushbu baholash natijalariga asoslanadi.

4.1. Sensor integratsiya buzilishlarini aniqlash asosida metodik yondashuvlar

Sensor integratsiya buzilishlarini aniqlashdan so'ng, bolalar bilan ishlashda individual pedagogik va logopedik metodikalardan foydalanish zarur. Quyida turli sezgi tizimlariga asoslangan yondashuvlar va ularni qo'llash usullari batafsil bayon etiladi.

2.1. Taktil va proprioseptiv tizimga asoslangan metodikalar

O'yin texnologiyalari: Bolalarga turli xil materiallardan tayyorlangan o'yinchoqlar bilan o'ynash imkonini berib, ularning taktil sezgilarini rivojlantirish. Masalan, qum yoki loy bilan ishlash orqali bolalar teginish sezgisini rivojlantiradi (Smith, 2009).

Jismoniy mashqlar: Bolalarning tana harakatlarini muvofiqlashtirishga qaratilgan mashqlar, masalan, to'piqdan sakrash yoki yugurish, proprioseptiv tizimni rivojlantirish

uchun muhimdir.

2.2. Eshituv tizimga asoslangan metodikalar

Musiqiy terapiya: Tovush stimulyatsiyasi orqali bolalarning eshitish tizimini rivojlantirish. Musiqa va tovush signallari bolalarga eshitish qobiliyatlarini rivojlantirish va tovush stimullariga javob berishni o'rganish imkonini beradi (Koegel et al., 2012).

Logoritmika (ritmgaga asoslangan nutq mashqlari): Bolalar tovushlarni farqlash va talaffuz qilishni o'rganish uchun tovushli o'yinlardan foydalanish.

2.3. Ko'ruv tizimiga asoslangan metodikalar

Ko'rish sezgisini rag'batlantirish o'yinlari: Rangli o'yinchoqlar va yorug'lik signallari yordamida bolalarning ko'rish qobiliyatini rivojlantirish. Bu usullar bolalar uchun ko'ruv stimullarni to'g'ri idrok qilishga yordam beradi (Greenspan & Wieder, 1998).

Xulosa. Maktabgacha yoshdagi autizm elementlari bo'lgan bolalarda sensor integratsiya buzilishlarini erta aniqlash va tashxislash ularning to'g'ri rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega. Diagnostika jarayonida qo'llaniladigan testlar va metodikalar bolaning sezgi tizimlaridagi buzilishlarni aniqlashga yordam beradi. Shunga asosan, individual yondashuvlar va pedagogik texnologiyalar bolalarning sensor integratsiyasi va muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishda samarali natijalar beradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. American Psychiatric Association. (2013). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5). American Psychiatric Publishing.
2. Ayres, A. J. (2005). Sensory Integration and the Child. Western Psychological Services.
3. Baranek, G. T. (2002). Efficacy of sensory and motor interventions for children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 32(5), 397-422.
4. Case-Smith, J., & Arbesman, M. (2008). Evidence-based review of interventions for autism used in or of relevance to occupational therapy. *American Journal of Occupational Therapy*, 62(4), 416-429.
5. Dunn, W. (1999). Sensory Profile. Pearson.
6. Greenspan, S. I., & Wieder, S. (1998). The child with special needs: Encouraging intellectual and emotional growth. Addison-Wesley.
7. Koegel, R. L., et al. (2012). Improving social communication in children with autism: A randomized clinical trial. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 42(9), 1601-1609.
8. Smith, T. (2009). Outcome of early intervention for children with autism. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 16(1), 33-39.
9. Tomchek, S. D., & Dunn, W. (2007). Sensory processing in children with and without autism: A comparative study using the short sensory profile. *American Journal of Occupational Therapy*, 61(2), 190-200.